

יוסף פריאל

התנכרות יוסף לאחיו: נקמה או תהליך חינוכי

מוקדש לבכורי, יעקב-נרי, לרגל בר המצווה שלו, שיחול בע"ה בפרשת מקץ תשס"ט

"איזו היא תשובה גמורה: זה שבא לידו דבר שעבר בו, ואפשר בידו לעשותו, ופרש ולא עשה מפני התשובה" (רמב"ם, הלכות תשובה ב, א). "ומה היא התשובה: הוא שיעזוב החוטא חטאו, ויסירנו ממחשבתו ויגמור בלבו שלא יעשהו עוד [...] וכן יתנחם על שעבר [...] ויעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם [...] וצריך להתוודות בשפתיו ולומר ענינות אלו שגמר בלבו" (שם, ב, ג).

א. מבוא

עולם הפרשנות, הספרות¹ והתרבות² הוקסם מסיפור יוסף ואחיו, ולכן רבים קדמו לנו בניתוח התהליך שמעביר יוסף את אחיו.³ ברצוננו להרחיב את היריעה

- 1 מפורסמת הקלאסיקה בת ארבעה החלקים של תומס מאן: יוסף ואחיו, שרובה עוסקת ביוסף. האפוס נכתב בין 1933 ל-1943 ותורגם לעברית לראשונה ב-1944, ראו תרגומו של מרדכי אבי שאול, יוסף ואחיו, ג כרכים, תל אביב 1959.
 - 2 ציורים לאין מספר נעשו על סיפורי יוסף. כדוגמה ראו ציורים 63–86 בקובץ Marcel Brion, *The Bible in Art: The Old Testament*, London 1956. מפורסם מאד גם המחזמר של אנדרו לוי וובר וטים רייס משנת 1968 "יוסף וכתונת הפסים המשגעת", שבשנות השבעים אף תורגם לעברית על ידי אהוד מנור והועלה על במות התיאטרון פעמים רבות בכל העולם (איננו יודעים מהו אופיו של המחזה ומהי מידת נאמנותו לעולם הקודש של התורה).
 - 3 חלק מן הכיוונים שיופיעו להלן הוצגו בעבר. הרבה מן הדברים הוצגו אצל הרב אליהו כי טוב, ספר הפרשיות: בראשית, כרך ב, ירושלים תשמ"ג, עמ' רעד–שנט. ראו שם גם הסברו המקורי למטרתו של יוסף שרצה להחיל את השעבוד על בני ביתו החזקים ולחסוך שנים משעבוד כלל העם (עמ' רפג, שנו).
- עסקה בכך נחמה ליבוביץ, עיונים בספר בראשית, ירושלים תשכ"ז, עמ' 327–333, וכל הכותבים שיוזכרו להלן משתמשים גם בעיונה. ראו י' משה עמנואלי, ספר בראשית: הסברים והארות, תל אביב 1978, עמ' 547–548; גבריאל חיים כהן, "מנהיגות בעימות סיפורי יוסף", עזרא המנחם (עורך), הגות במקרא ד (תשמ"ד), עמ' 129–149, ושם בעיקר עמ' 136–142; אברהם אהוביה, "מעלילות יוסף", בית מקרא לא/ג (תשמ"ו), עמ' 271–280 (בעיקר 272); בקיצור רב גם אצל אפרת יעקבסון, המדגישה את הרצון של האחים לתקן את אי דאגתם לאב בעת המכירה ולא את אי הדאגה ליוסף, כמרכיב המרכזי

ולהראות שבעצם כל פרט⁴ בסיפור המפגש בין ויוסף והאחים, כולל בפועל י"ב פרטים כמניין שבטי-יה המחזירים את האחים לסיפור המכירה, ומתוך חזרה נרמזת זו מקווה יוסף שאחיו יתנהגו אחרת ויתקנו את חטאם, כפי שאכן קרה. כשקוראים לאורך פרשת מקץ את התנהגותו של יוסף לאחיו, הכוללת את מאסרם ומאסרו של שמעון, הלחץ על האחים בסוגיית בנימין, הטעייתם בעניין הכסף והגביע, מתעוררות אצל הקורא תחושות קשות שמעלות את הספק אם מדובר בנקמה או חלילה בהתעללות ממש, והרי לא זו אמורה להיות דרכו של מי המכונה הצדיק?⁵ בעל העקידה מסביר:

נראה שכוונת יוסף היתה גם כן בתחלה לבדוק בהם אם היו עדיין בשנאתם אותו או אם נחמו ממעשיהם והוא לא ראה שתתכן לו זה אם לא בשיבחנם על דבר אחיו בן אמו לראות מה יעשו כשיראו אותו בצער או בסכנה [...] ואע"פ שיגיע מזה צער מה לאביו, לא חשש [...] ועל כל פנים היתה לו בזה מחשבה ועצה עמוקה. (שער שלושים, אות ד, דף רלח ע"ב).⁶

בדומה לכך אברבנאל,⁷ אך בהרחבת יתר כדרכו, מציג בפנינו תשובה חדה וברורה. מעשיו של יוסף היו תהליך שמטרתו להביא את האחים לתשובה במקום שבו הם חטאו. בפירושו לפרק מב, מדבר דון יצחק על שתי סיבות להתנהגותו של יוסף:⁸

האחת, כי יוסף היה חכם וסר מרע וידע כי למחיה שלחהו א-לקים לפני אביו ואחיו, וכי מה' היתה מסבה שימכרוהו אחיו להביא עליהן ועליו הטוב ההוא. ולזה אחיו לא היו ראויים לעונש על מכירתו – רוצה לומר

במהלכו, ראו: א' יעקבסון, "עוד אבי חי? המפתח להתנהגות יוסף", מגדים יד (תשנ"א), עמ' 27-31, בעיקר עמ' 27-29; השוואה מילולית מעניינת עושה שרה בן ראובן, "מידה כנגד מידה בסיפור יוסף", בית מקרא, מט/ד (תשס"ד), עמ' 185-190. ביבליוגרפיה לועזית ראו להלן בהערה 58.

4 ולא רק שלושה כפי שמוזכר אברבנאל, ראו להלן.

5 מקור הביטוי הוא כנראה בבבלי, כתובות קיא ע"א. וראו עיונו של נסים אליקים: "במה זכו יוסף ושמעון לתואר 'צדיק'", שמעתין 162 (תשס"ו), עמ' 27-38.

6 יצחק עראמה, עקידת יצחק: חמשה חומשי תורה ועל חמש מגילות, פרעסבורג תר"ט, מהדורת צילום ירושלים תשכ"א.

7 ברור שיש פעמים רבות דמיון בין פירושי השניים, ואכן הואשם אברבנאל על ידי בנו של בעל העקידה, מאיר עראמה, בגניבה. המכתב פורסם בעיתון המגיד, 30 ביוני 1858, עמוד 3.

8 יהודה שביב (מהדיר), פירוש התורה לרבינו יצחק אברבנאל: בראשית (מהדרת חורב) ירושלים תשס"ז, מב, ז-ח, עמ' 709-710.

עונש מיתה כ"גונב איש ומכרו". אבל על כל פנים היו ראויים לעונש על מכירתו מצד מחשבתם הרעה [...] ולזה התנהג יוסף עמהם מידה כנגד מידה, כי לא הרע עמהם בפועל, אבל בצער מחשבתם [...] והנה אחי יוסף חטאו נגדו במה שחשדוהו לרכיל ומביא "את דבתם רעה אל אביהם", ולזה שנאוהו "ולא יכלו דברו לשלום" בחשבם שהיה מדבר אליהם לשלום כדי לרגל ענייניהם, ואם שהשליכו אותו אל הבור שהיה שם אסור ולא יוכל לצאת וללכת אנה ואנה, ואם במה שנתנוהו לעבד למדיינים ההולכים מצרים. ולכן הספיק ה' בידו שהענישם בדומה לדברים ההם בעצמם [...].

והכוונה השנית [...] ולזה חשב דרך שלישיית⁹ והוא: להביא אביו ואחיו וכל ביתם ולכלכלם שמה, אבל נסתפק לו בזה: אולי יקנאו בו אחיו פעם שנית ויבקשו להרגו כאשר עשו בראשונה [...] ומפני הספיקות אשר ראה בדרך הזה, ראה להביאם בנסיון לדעת אם בשתיים ועשרים שנה שלא ראה אותם שינו את תכונותיהם, ואם נתחרטו ממה שעשו נגד ובאיזו תכונה קיימת היו. ולכן הבחינם באמור אליהם "מרגלים אתם" עד אשר ראה שעשו תשובה שלימה כמו שאמרו "אבל אשמים אנחנו". ברצוננו להרחיב דרך זאת ולהראות כיצד הכתובים בלשונם המדויקת, רומזים לתהליך מתוחכם וטהור, שבו רוצה יוסף להעביר את אחיו את כל מסלול המכירה בדרך אחרת, עד שיגיע לידם "דבר שעברו בו" (כלשונו של הרמב"ם) ותיבחן התנהגותם: אם הם בעלי תשובה אם לאו?

ב. תהליך התשובה דרך השיבה לסיפור המכירה

1. הבור

בסיפור המכירה (לו, כ-כז) נזרק יוסף אל הבור,¹⁰ ואחרי מכירתו נשלח אל בית הסוהר, ובמילה זו מתואר מקום היאסרו של יוסף ארבע פעמים (בראשית לוט, כ; כא; כב; כג). אולם הוא עצמו מכנה את מקום היאסרו בור (מ, טו) וגם בהיקראו אל פרעה כדי לפתור את חלומותיו הוא מורץ מן הבור (מא, יד). מדוע חרגה התורה מהשם בית הסוהר? ולחלופין, הרי בידה היה להשתמש במילה

9 אברבנאל מציג שתי דרכי פעולה אחרות שהיו אפשריות ביד יוסף ומסביר מדוע לא השתמש בהן.

10 שבע פעמים מוזכר הבור בפרק לו, וכפי המקובל מאז שחשף זאת משה דוד קאסוטו (מאדם עד נח, ירושלים תשי"ט, עמ' 5-6), שבעה מופעים הם מאפיין קלאסי של מילים מנחות במקרא.

משמר כפי שתשמח חמש פעמים בהמשך הספור,¹¹ או בבית האסורים כדוגמת שופטים טז, כא; כג, או במילה כלא כדוגמת מלכים ב יז, ד; כה, כז ועוד.¹² אנו חושבים שמילה זו על משמעותה הכפולה במקרא היא הרמז המשמעותי לכך שיציאתו של יוסף מבית האסורים לא סיימה את סיפור המכירה אלא העלתה אותה שוב על פני השטח, כפי שאכן קורה החל מן הרגע שבו מגיעים האחים למצרים ליהנות מפירות תכניתו של היוצא מן הבור.

2. "ויכרם" (מב, ז); "ויכר" (מב, ח)¹³

אבן עזרא הסביר את הכפילות במילים ויכרם-ויכר בכך שמדובר בשני שלבים של זיהוי: בתחילה זיהוי כללי שאלה האחים ואחר כך זיהוי של כל אחד ואחד (מב, ז). לעניות דעתי ועל פי דרכם של חז"ל, אין מקריות בשימוש התורה בלשונות מסוימות דווקא. גם כאן רצתה התורה להמשיך ולהחזירנו לסיפור המכירה (בינתיים, חזרה כללית ולא פרטית, אירוע מול אירוע) שבו האחים לוקחים את הכתנת שהפשיטו מאחיהם ומבקשים מיעקב להכירה: "ויאמרו זאת מצאנו הכר נא הכתנת בנך הוא אם לא" (לז, לב).¹⁴

נוסף על כך ברור שלמטרה עקרונית של הכרה בחטא, רוצה יוסף להביא את אחיו, ולכן מתאים כל כך פועל זה להיות מוצב כאן.

3. "מרגלים אתם כי ערוות הארץ באתם לראות" (מב, ט)

האשמתו הראשונה של יוסף את אחיו היא שהם מרגלים. בפרק זה חוזרת התורה על הביטוי שבע פעמים.¹⁵ לדעתנו במילה זו, וודאי במופעה הרחב כל כך, רומזת התורה ליסודו של הסיפור. ערווה מתגלית כשפשיטים אדם מכותנתו. סיפור המכירה מתחיל במילים: "ויהי כאשר בא יוסף אל אחיו ויפשיטו את יוסף את כתנתו את כתנת הפסים אשר עליו" (לז, כג). גם שם כמו כאן, הפעולה

11 פרקים מ-מא (מ, ג; ו; ז. מא, י; יז).

12 השימוש בשם בור נמצא להלן בשמות יב, כט ובירמיהו לז, טו; לח, ו-יג ועוד.

13 הרב שמואל כהן כתב מאמר על הכפילויות במהלך חיי יוסף ("יוסף – יוסף", שמעתין 126 (תשנ"ח), עמ' 17-21), ודווקא את הדוגמה הזו, כמו את סעיפים 5-7 להלן, לא כלל.

14 ראו Gordon J. Wenham, Genesis 16-50 (WBC), Dallas 1994, עמ' 406.

15 ראו לעיל הערה 10.

הראשונה בסיפור קשורה בגילוי ערווה. האחים הפשיטו את יוסף ויוסף טוען כנגדם שהם מנסים להמשיך ולהפשיט במקרה זה את מצרים.¹⁶ כיוון אחר המקשר את הסיפורים זה לזה הציג הרבי מלונטשיץ בעל הכלי יקר :

כי עלילה ראשונה של מרגלים אתם, למרק העון שחשבו את יוסף למרגל ורכיל לראות ערות אחיהם. כי בבואו אליהם דתינה כתיב "ובטרים יקרב אליהם" (לז, יח). כי המה חשבו שרצונו להתקרב אליהם ולרגל מה יעשו אחיו כדי לחזור ולהביא איזו דבה לאביו עליהם (מב, ז).¹⁷ ואכן האחים מתחילים להתעורר.

"שנים עשר עבדיך אחים אנחנו" (מב, יג):¹⁸ בתחילת הסיפור מופיעים האחים כמעט תמיד בביטוי "אחיו"¹⁹ או "אחי יוסף"²⁰. הדבר כמובן אינו מקרי. יוסף חיכה עשרים ושתיים שנה לכך שהאחים יכירו בכך שכל השנים עשר הם אחים, באחוה. אמנם זהו משפט שהאחים יזמו, אבל אפשר לומר שהוא נתבקש כתשובה לטענת יוסף על עיסוק מפוקפק של האחים (מרגלים). ממילא אם האחים מודים שהם מתייחסים לכולם באחוה, מתחיל לקרות משהו במהלך תכנית התשובה של יוסף.

16 אנו חולקים על ניסיון ההשוואה לאירוע הערווה של יוסף ואשת פוטיפר כפי שרמז לו אוריאל סימון ("פרשת מקץ: יוסף ואחיו: סיפור של השתנות", בתוך: נפתלי רוטנברג [עורך], פותחים שבוע, ירושלים תשס"א, עמ' 103-131), ושם בעמ' 116, שהרי אירוע זה אינו נוגע בסיפור המכירה. אנו חולקים גם על הצעתו של אלטר (Robert Alter, The Art of Biblical Narrative, New York 1981, p.164.) שיוסף ראה במעשה שהם עשו לו גילוי עריות.

17 שונה הוא הכלי יקר מאברבנאל בניתוח זה. אברבנאל קישר את טענת הריגול כלפי יוסף בתקופה שחיו יחד בבית יעקב, והכלי יקר קישר לאירוע שהוביל למכירה ולכן צוטט הוא כאן.

18 כל שלב בתשובת האחים יודגש בראשית הפסקה.

19 מב, ד; ז; ח; כח; מג, ל.

20 מב, ג; ו. ככלל בסיפור כולו (פרקים מב-מה), מופיעה הנטייה של אחי לא פחות מארבעים ושבע פעמים! טרם פגישתם עמו הם מכונים בניו (מב, א) או בני ישראל (מב, ה). החל מפרק מג משתנה הביטוי והופך לאנשים. עשר פעמים מכונים כך הבאים: מג, טו; טז*2; יז; יח; כד; לג. מד, א; ג; ד. בשלב האחרון כשנמצאה חטאתם, הם מכנים את עצמם בעיקר עבדים. ביטוי זה מופיע בסיפור כולו עשרים ושש פעמים, מספר בעל משמעות רבה ביהדות ואכמ"ל.

4. "ויאסף אותם אל משמר שלשת ימים" (מב, יז)

מטרתו של יוסף ברורה: שהאחים ירגישו קצת איך זה להיות בבית הסוהר, הוא היה שם עשר שנים, כך ע"פ שמות רבה ז.²¹ וכך אכן אומר רשב"ם: "מדה כנגד מדה: אנחנו השלכנוהו בבור והנה אנחנו נאסרים בבור השבי" (מב, כא). והגדיל ממנו בעל הטורים: "כנגד ג' דברים שעשו לו: 'ויפשיטו את יוסף את כתנתו' (לז, כג); 'וישליכו' (שם, כד); 'וימכרו' (שם, כח)" (מב, יז).

5. "ויקח מאתם את שמעון ויאסר אותו" (מב, כד)

בפרק המכירה הופיע הביטוי "איש אל אחיו"²²: "ויאמרו איש אל-אחיו הנה בעל החלמות הלזה בא: ועתה לכו ונהרגהו ונשלכהו באחד הברות ואמרנו חיה רעה אכלתהו ונראה מה יהיו חלמתי" (לז, יט). סייע לנו יעקב ב (אי) ברכתו לשמעון ולוי כדי לקשר בין שני הסיפורים: "שמעון ולוי אחים כלי חמס מכרתיהם [...] וברצנם עקרו שור" (מט, ה). וכמאמר הזוהר: "ויאמרו איש אל אחיו- דא שמעון ולוי כמה דהוה בקדמיתא דכתיב (שם, לז) 'ויאמרו איש אל אחיו הנה בעל החלומות הלזה בא' – מה להלן שמעון ולוי אוף הכא שמעון ולוי" (בראשית דף ר ע"ב). את המכירה בפועל עשה שמעון כמאמר המדרש: "אמר להם: 'הביאו אחיכם הקטן אלי' וגו'. לקח את שמעון ואסר אותו לעיניהם מפני שהוא דחפו לבור" (בראשית רבה צא, ו). מטרתו של יוסף הייתה להעניש את שמעון, אך הדרך היא לטובתו. מאסר הוא הזדמנות טובה להרהורים, יש הרבה זמן להרהר בתשובה, ושמעון נזקק יותר מכולם למחשבה על פעולותיו, במיוחד לאחר אירועי שכס והמכירה.²³

21 וכבר קדם לי באמירת הדברים הרב אהרן בק בעמ' 25 במאמרו: "מפגש יוסף והאחים", מגדים מה (תשס"ז), עמ' 21-30. ראו את החידוש המשתמע מן הדברים בעמ' 28, הערה 10.

22 שאגב, חוזר בפגישה עם יוסף במצרים פעמיים בתהליך התשובה של האחים: "ויאמרו איש אל אחיו אבל אשמים אנחנו על אחינו אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו ולא שמענו על כן באה אלינו הצרה הזאת" (מב, כא); "ויאמר אל אחיו הושב כספי וגם הנה באמתחתי ויצא לבם ויחרדו איש אל אחיו לאמר מה זאת עשה אלקים לנו" (שם, כח).

23 ובניגוד לדרכנו מעיר הרב כי טוב (לעיל הערה 3, עמ' רפז), שבכל זאת התורה מציינת את חרטתם רק כשיצאו מן הכלא, כי רק תשובה שאדם עושה שלא מן הדחק, אלא מרצונו ובשעת רווחה, רק היא תשובה מן המבחר.

6. "אחיכם אחד יאסר בבית משמרכם" (מב, יט)

מטרה נוספת רצה יוסף להשיג במאסרו של שמעון. אין כאן רק מצב של הענשה לשמעון, אלא יש כאן גם מבחן כיצד יתנהגו האחים בעת שמפרידים מהם אח אחד. המדרש שהוזכר לעיל חושף בפנינו עובדה מדהימה: "לקח את שמעון ואסר אותו לעיניהם מפני שהוא דחפו לבור, ופירש אותו מלוי שלא יטלו עליו עצה. אמר שמעון לאחיו: כך עשיתם ליוסף, כך אתם מבקשים לעשות לי." (בראשית רבה צא, ו).

שמעון בעצמו מבין שאנו חוזרים לסיפור המכירה, והוא פונה לאחים ושואלם איך תגיבו: האם כמו שהתנהגו לאחינו או שתקחו אחריות על אח הנמצא בבור? לפי מדרש זה, יש התקדמות עצומה במהלך של יוסף. לא רק הוא מוביל את האחים לחשוב על מעשה המכירה ולהתחיל לתקנו, אלא אחד מהם, במקרה זה שמעון, כבר מציג את הדברים בעצמו.

לא ברור ממהלך הכתובים עד כמה התאמצו האחים לשחרר את שמעון. אמנם הם מספרים זאת ליעקב (מב, לג), אבל הם השאירו אותו שם. ייתכן שהייתה זאת החלטה של "אין ברירה", כך שבשלב זה לא ניתנה תשובה לבדיקה זו, אך כפי שהבהרנו מהלך נוסף של הכרת החטא קרה כאן, ומבחינתו של יוסף אפשר להתקדם הלאה בתהליך.

"אבל אשמים אנחנו על אחינו" (מב, כא): האחים מבינים היטב את סיבת הדברים ומתוודים על חטאתם: "ויאמרו איש אל אחיו אבל אשמים אנחנו על אחינו אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו ולא שמענו על כן באה אלינו הצרה הזאת: ויען ראובן אתם לאמר הלוא אמרתי אליכם לאמר אל תחטאו בילד ולא שמעתם וגם דמו הנה נדרש" (מב, כא-כב).²⁴

שניים משלבי התשובה כפי שקבע הרמב"ם קורים: האחים מצטערים ומתוודים על חטאתם.

24 תוך כדי התעוררות זו עולות וצפות סוגיות שלא נחשפו עד עתה מתוך סיפור המכירה, שבהן דנו כבר הרמב"ן (מב, כא) ונחמה ליבוביץ (לעיל הערה 3), עמ' 330-331.

7. "הושב כספי וגם הנה באמתחתי [...] ויחרדו איש אל אחיו לאמר" (מב, כח) ²⁵

עשר חרדות בלבד מצאנו בכל סיפורי התנ"ך ואחת מהן היא כאן, ²⁶ כלומר ביטוי חרדה "לא דבר רק הוא". ²⁷ עומק התגובה הרגשית הזו נובעת כנראה מהפסוק "וגנב איש ומכרו ונמצא בידו" (שמות כא, טז) ²⁸ שהדהד באוזני האחים: וכי גנבים אנו, שכסף שכבר אינו שלנו, נמצא באמתחותינו? משימה לא פשוטה הוטלה כאן על האחים: לבדוק אם יש קשר בין הדברים.

25 מעניינת מאוד העובדה שהם שואלים את עצמם בפסוק כח: "מה זאת עשה אלקים לנו", ולא שואלים מה עשינו אנו? רש"י מתרץ כדרכו. לעניות דעתי נרמז כאן המהלך האלוקי של הסיפור כולו, רק שהאחים עדיין לא יודעים עליו. ורמזו כבר המפרשים (רשב"ם, ספורנו) בפסוק זה ל"מידה כנגד מידה" בסיפור. וראו את הרב מעקלנבורג בעל "הכתב והקבלה" שכתב בעניין כדרכנו:

"פירש"י להביאנו לידי עליה זו שלא הושב אלא להתעולל עלינו, ולשון יב"ע ברגומו 'מה דא עביד ה' לא בחובא דילנא', לפי"ז התרעמו על מדותיו ית' כאלו בא עליהם בעקיפים. ומן התימה איך שכחו מהר מה שאמרו 'אבל אשמים אנחנו?' ול"נ אחרי כי מלות 'מה זאת' מופסקות בתביר, איננו מחוברים למה שאחריו, והם שני מאמרים, בתחלה היו תמהים ומשתוממים על מציאת הכסף ומצטערים על העליל המכוונת בזה עז"א 'מה זאת' ומיד שמו על לבם שאין זה מקרה אבל מאת ה' היתה זאת להפרע מהם מדה כנגד מדה. וכמו שהצדיקו עליהם את הדין בתחלה באמרם 'אבל אשמים אנחנו על אחינו', כי ראו שנפרעו מדה כנגד מדה, שהם חשדוהו למרגל ולמוציא דבה, וכמו שהשליכוהו לבור כן נחשדו הם למרגלים ונשלו לבור ולמאסר, וכן שמעון שהיה העיקר במכירתו נשאר עתה מאוסר בבית המשמר, כן עתה כאשר נמצא הכסף בפי אמתחת לוי, שהוא היה ג"כ העיקר במכירה הבינו כי יד ה' עשתה זאת להם, והצדיקו עליהם את הדין ואמרו 'עשה אלהים לנו' אין זה פועל מקרה אבל בא בהשגחה עלינו" (מב, כח).

26 בנוסף על האירוע דן, במעמד הברכות אצל יצחק (בראשית כז, לג); במעמד סיני (שמות יט, טז ושוב שם בפס' יח); בהכאת יונתן את פלשתים (שמואל א יד, טו); בהגעת שמואל לעיר (שם טז, ד, ובמשמעות פחות דרמטית); בהגעת דוד אל אחימלך (שם כא, ב); במלחמת שאול האחרונה (שם כח, ה); לאחר כשלון מרד אדניהו (מלכים א א, מט); אצל בעז המגלה את רות בגרן (רות ג, ח); ואצל רעי דניאל החרדים מן המראה (דניאל י, ז).

27 וריאציה לדברים לב, מז.

28 לצערנו לאורך ההיסטוריה השתמשו שונאינו בהשוואה זו על מנת להאשימו באי התיקון של מכירת יוסף (ובניגוד למסר של מאמר זה) כפי העולה מהפיוט המפורסם שאותו אומרים האשכנזים ביום הכיפורים (וחלק מהספרדים בתשעה באב) בהקשר לעשרה הרוגי מלכות שנהרגו על ידי הרומאים, לפיוט "אלה אזכרה" (לא ידוע מי מחברו):
אלה אזכרה ונפשי עלי אשפכה, כי בלעונו זדים כעגה בלי הפוכה, כי בימי קיסר לא עלתה ארוכה, לעשרה הרוגי מלוכה. בלמדו ספר מפי משולי ערמת, והבין ודקדק בדת רשומת, ופתח בואלה המשפטים וחשב מזמת, "וגנב איש ומכרו ונמצא בידו מות יומת".

8. "הביאו את אחיכם הקטן אלי ואדעה כי לא מרגלים אתם כי כנים אתם" (מב, לד) משפט שבכותרת הוא חזרה על הוראה שכבר ניתנה קודם בפסוק כ: "ואת אחיכם הקטן תביאו אלי ויאמנו דבריכם ולא תמותו ויעשו כן" (מב, כ). רק ששם נכתב "ויעשו כן" ולא ברור מה עשו.²⁹ אולם מטרותיו של יוסף ברורות: (א) ונראה עתה אם תחוסו על אבינו הזקן ותילחמו בגזירתי זו אם לאו? (ב) איזה סוג אחריות תקחו על אחיכם הקטן שהוא מבני רחל?³⁰

"ויאמר ראובן אל אביו לאמר את שני בני תמית אם לא אביאנו אליך" (מב, לז); "ויאמר יהודה [...] אנכי אערבנו מידי תבקשנו" (מג, ח): האחים שבים ללא שמעון אל אביהם, ומציגים בפניו את הסיפור ואת מחויבותם להביא את בנימין כדי לאפשר את המשך השבר ממצרים וכדי לשחרר את שמעון. יעקב, מתוך דאגתו לבנה השני של רחל האהובה, אינו יודע את נפשו ואז פותח ראובן בהצעתו: "ויאמר ראובן אל אביו לאמר את שני בני תמית אם לא אביאנו אליך תנה אתו על ידי ואני אשיבנו אליך" (מב, לז).

מהלך משמעותי של תשובה מתגלה פה בהתנהגותם של האחים. ראובן ואחר כך יהודה מוכנים לקחת אחריות, רק שההצעה שהציע ראובן היא מוטעית ביסודה, כי מה רווח בהמתת שני נכדים נוספים,³¹ אבל הערבות שכה נזדקקה בעבר, מתגלה עתה בדברי יהודה: "ויאמר יהודה אל ישראל אביו שלחה הנער אתי ונקומה ונלכה ונחיה ולא נמות גם אנחנו גם אתה גם טפנו: אנכי אערבנו מידי תבקשנו אם לא הביאתי אליך והצגתי לפניך וחטאתי לך כל הימים" (מג, ח-ט). ליעקב אין ברירה והוא מקבל את הדברים ומשלם.³²

29 ראו חזקוני ורבינו בחיי.

30 מדגיש זאת אברבנאל מב, ז.

31 על מעמדו של ראובן בסיפור כולו ועל היחס בינו לבין יהודה ראו מאיר גרוזמן, "עמדות האחים בעת מכירת יוסף", שמעתין, 106 (תשנ"ב), עמ' 5-9; דניאל רביב, "פירוש מערכת למכירת יוסף", שמעתין 126 (תשנ"ו), עמ' 7-13; אלחנן סמט, "מתי אמר ראובן לאחיו אל תחטאו בילד והם לא שמעו לו", מעליות כא (תשנ"ט), עמ' 141-151; יעקב זאב שפירא, "נצחונה ונצחיותה של האחוה", אקדמות ח (תש"ס), עמ' 73-85; ראו גם את הסברו המקורי של גד אלדד, "העוז והענווה: בין ראובן ליהודה", מגדים לה (תשס"ב), עמ' 25-32; ואת דיוקו המבריק של הרב מרדכי אלון המצביע על כך שראובן אף פעם אינו כולל עצמו עם אחרים בלשונו. הוא מדבר או בלשון יחיד על עצמו או בלשון רבים על האחים, אבל יהודה מדבר כל הזמן בלשון רבים וכולל עצמו עם כולם. ראו בכתובת: http://www.kerenyishai.org/shiur_hebrew/shiur_vayigash61.htm לקראת סיום הסעיף.

32 לכלי יקר יש מהלך מעניין המתקשר לדרכנו. הוא טוען שעל פי ההשגחה גם יעקב מצטרף לתהליך המירוק של האחים בעזרת פעולותיו לקראת שובם למצרים, ובלשונו:

9. "ויכינו את המנחה עד בוא יוסף בצהרים כי שמעו כי שם יאכלו לחם" (מג, כה); "ויאמר שימו לחם" (מג, לא)

הכתוב בלשונו החדה, מחזירנו לסיפור המכירה. בקריאה של הסיפור, מעורר החלק הבא של הסיפור תמיחה גדולה, מה מטרת הזמנתם לאכול, ומה הביטחון שאותו מרגישים האחים לפתע, המרשים לעצמם לאכול ואף להשתכר בביתו של האדם המאיים על שלימות משפחתם ועל עתיד העולם הבא³³ של מנהיגם, אם לא ישיב את בנימין?

וישימו לו לבדו ולהם לבדם ולמצרים האכלים אתו לבדם כי לא יוכלו המצרים לאכל את-העברים לחם כי תועבה הוא למצרים: וישבו לפניו הבכר כבכרתו והצעיר כצערתו ויתמהו האנשים איש אל רעהו: וישא משאת מאת פניו אלהם ותרב משאת בנימן ממשאת כלם חמש ידות וישתו וישכרו עמו (מג, לב-לד).

המילה לחם מזכירה היטב את סיפור המכירה: "ויהי כאשר בא יוסף אל אחיו ויפשיטו את יוסף את כתנתו את כתנת הפסים אשר עליו: ויקחהו וישלכו אתו הברה והבור רק אין בו מים: וישבו לאכל לחם" (לז, כג-כה). התנהגות זו של האחים מודגשת בחומרתה על ידי חזקוני: "וישבו מרחוק לאכול לחם פן ישמעו משם קול צעקתו"³⁴. יוסף בחכמתו רצה אולי לעורר את האחים לשאול את עצמם מדוע הם נקראים לסעודה זו, ואולי דרך כך לבחון את התנהגותם בסעודות שלא היו צריכות לבוא לעולם, הווי אומר: אותה סעודה מזעזעת שהתרחשה כשאחיהם הנאכל על ידי עקרבים ונחשים בבור זועק לעזרה.³⁵

וכשפרו כל הקורות ליעקב, אמר "אם כן איפוא זאת עשו" – מהו לשון איפוא? אלא שאמר: אם זאת האיפה היוצאת למדוד לכם באיפה ומידה "בסאסאה בשלחה תריבנה" (ישעיה כז, ח). ואינו במקרה כי אם בהשגחה. "זאת עשו קחו מזמרת הארץ בכליכם" – כדי לכפר על מה שמכרוהו לישמעאלים "נושאים נכאת וצרי ולוט", כך יביאו מנחה מן המינים אלו כדי שע"י מושל זה יתמרק כל העון. ואע"פ שיעקב לא ידע מן המכירה, מ"מ רוח ה' דבר בו להביא מנחה מן מינים אלו. "ואל שדי יתן לכם רחמים" – כי בזה יתמרק העון שלא נתנו רחמים לאחיהם בהתחננו אליהם (מב, ז).

33 "אנכי אערבנו [...] כל הימים" – זה העולם הבא שכולו יום (בראשית רבה צא, ז).

34 וראו ספורנו. חז"ל באסתר רבה ז, כה, קבעו את גזרת המן לעונש על אכילה זו, אך לא מצינו בחז"ל השוואה בין הלחם של המכירה לסעודת יוסף, מלבד רמז עקיף במדרש ילמדנו כדלקמן: "אמר ר' יהודה: ישיבה אחת שישב השבטים בעצה למכור את יוסף כלכלה את העולם שבע שנים בשני רעבון" (וישב, עד).

35 וראו התדיינותו של חזקוני עם רש"י:

"להשיבו אל אביו" – פרש"י נתכוון לטובה. והלא היו נחשים ועקרבים בבור? אלא י"ל שבאותו בור שהושלך תחלה לא היו נחשים, אלא כשהלך ראובן משם הלכו אחיו

10. "ותרב משאת בנימן ממשאת כלם חמש ידות" (מג, לד)

דברים אלו של יוסף הם כאילו הוא אומר: כשאני קיבלתי יותר מכם, לא הייתם יכולים לשאת זאת, נראה עתה איך תגיבו כשאח אחר מופלה לטובה.³⁶ וכדברי הספורנו: "לראות אם יקנאו בו".

11. וישתו וישכרו עמו (מג, לד)

מעשה האכילה וההשתכרות של האחרים עם יוסף הוא פלא גדול. וכך שואל המהר"ל:³⁷

קשה: דלמה שתו עכשיו, כיון שלא ידעו שיוסף הוא – למה שתו עכשיו יין? ודוחק לומר מפני כבוד המלכות של יוסף עשו זה, אם כן צריך אתה לומר כי לא שתו עם איש נכבד עד היום? ועוד: כי יותר כבוד היה להם כשיאמרו "מתאבלים אנחנו על אחינו ואין אנו שונים"³⁸ יין? ויש לתרץ: כי היו מתמיהים מה היה יוסף רוצה – שהוא שר וחשוב. אתמול החזיק אותנו כמרגלים ועכשיו שותה עמנו?! אלא עדיין אנחנו בעינינו מרגלים ולפיכך הוא רוצה לשתות עמנו יין, כי "נכנס יין יצא סוד" (עירובין סה ע"א), ויתפוס אותנו בדבור אחר, כך הוא כוונתו. ואמרו הם: אם לא נשתה יאמר 'לכך אין אתם רוצים לשתות שיראים אתם כי תגלו סוד שלכם', אדרבא – נשתה עמו יין ונשכר ולא ישמע מאתנו שום דבר ונצא מהחשד שלו, לפיכך שתו עמו ונשתכרו עמו.

לדעתנו זהו חלק מהתהליך שרוצה יוסף להעבירם. השכרות מביאה את האדם למצב שיש בו שני היבטים הפוכים: מצד אחד איבוד תודעה ומצד שני כניסה פנימה וחשיפת העולם הפנימי שהוא התת מודע. יוסף רצה להביא את האחים להתבוננות פנימה, אך יחד עם זאת רצה להמשיך ולטלטלם מבחינה רגשית ולכן באה סעודה משכרת זו. אם יושם לב, יש תהליך של עליות ומורדות במה שעושה יוסף לאחים.

שלב א: הפחדה – יוסף מתנכר וחושד באחים. הוא שואל שאלות אישיות,

והשליכוהו בבור אחר שהיו בו נחשים ועקרבים. ומה שכתוב "וישב ראובן" זה בבור שאמר ראובן להשליכו בו (לז, יב).

36 תשובת הגמרא (מגילה טז ע"ב) לשאלת ההיגיון שבמעשה זה אינה עונה עליה כלל.

37 יהושע דוד הרטמן (מהדיר), חומש גור אריה השלם למהר"ל מפראג: בראשית, ב, ירושלים תש"ן.

38 נראה כטעות סופר: שותים.

אוסר אותם ואחר כך את אחיהם, דורש מהם להביא את בנימין ומשיב כספם; שלב ב: רווחה זמנית בדרך של הטעיה – האחים מוזמנים לביתו של יוסף, אך בניגוד לציפיותיהם לא מתוך האשמת גנבה אלא כמוזמנים לסעודה. גם חזרת הכסף מוסברת להם כנס. הם אוכלים, מקבלים מתנות ומשתכרים עמו; שלב ג: טלטלה מחדשת ברמה של איום קיומי – ההתרחשויות של מציאת הגביע, של קריעת בגדים, של החזרה למצרים ושל התבשרותם שבנימין עומד להישאר שם כעבד, גורמים לטלטלה. אולם הרווח מטלטלה זו הוא שלושה מהלכי תשובה. הגביע נמצא באמתחת בנימין³⁹ ויוסף קובע את דינו לעבדות. את מטרת הדבר מסביר אברבנאל:⁴⁰ "ולראות אם אחיו ישתדלו להצילו באהבה כאחים או אם יעזבוהו בשנאתם אותו להיות בן אשה אחרת" (מב, טז). "וכנגד מה שנתנוהו לעבד, ציווה לקחת את בנימין לעבד בעלילת הגביע" (מג, לג).⁴¹ **"ויקרעו שמלתם"** (מד, יב-ג):⁴² קריעת בגדים היא ביטוי לאבל,⁴³ וכך אנו נוהגים הלכה למעשה בדין הקריעה. כלומר האחים מצטערים וזהו מהלך התשובה הראשון.

"הננו עבדים לאדני גם אנחנו גם אשר נמצא הגביע בידו" (מג, טז):⁴⁴ האחים כן לוקחים על בנימין אחריות והם אינם מוכנים להשאירו לבד, וזהו מהלך תשובה שני. יוסף עדיין מיתמם ואומר: "חלילה לי מעשות זאת האיש אשר נמצא הגביע בידו הוא יהיה-לי עבד ואתם עלו לשלום אל-אביכם". (מד, יז) כלומר יוסף אינו מוותר ודורש שבנימין ישלם את המחיר, ובמלים אחרות: נראה את ערבותכם, האם תמשיכו להילחם עבור אח, ואח מבני רחל; האם

39 ונשאלת השאלה: מה צורך גם בהחזרת הכסף לאחים בנוסף להטמנת הגביע? ראו ספורנו, וראו הצעת אהוביה (לעיל הערה 3), עמ' 274–276.

40 שם מב, טז, עמ' 713.

41 בפירושו ל-מג, לג עונה אברבנאל על השאלה המתבקשת: והרי בנימין לא היה מעורב במכירתו ומדוע הוא משלם את המחיר? ראו שם.

42 ובניגוד למדרש הרואה בקריעת הבגדים מכה שלקו בה: "רבי פנחס בשם רבי יהושעיא: שבטים גרמו לאביהם לקרוע לפיכך לקו גם הם" (בראשית רבה צב, ח).

43 הדוגמה הרלבנטית ביותר היא קריעתו של ראובן בעת המכירה כשאין יוסף בבור (לז, כט); גם יעקב קורע כששומע על ה"טריפה" (לז, לד); יהושע וכלב קורעים אחרי דיבת המרגלים (במדבר יד, ו) ועוד.

44 מדרש חריף ועוקצני כלפי האחים מצינו בשלב זה של הסיפור: "אמר להם: אחיכם זה לא היה עמכם באותה שעה? א"ל: כל הנתפש נתפש עמו. אמר להם: ומה אחיכם הראשון שלא גנב ולא צער אתכם אמרתם לאביו 'טרף טרף', זה שגנב וצער אתכם – צאו אמרו לאביו 'טרף טרף', הלך החבל אחר הדלי" (תנחומא מקץ יא).

תעמדו בהתחייבותכם לשמור עליו או שתשאירוהו במצרים (והרי על שמעון לא נלחמתם, אולי מחוסר בררה כפי שנאמר)?

"ויגש אליו יהודה" (מד, יח-לד): בשלב זה הדברים מוכרעים. יש מנהיג, יש אב למלכות ישראל: "כי עבדך ערב את-הנער מעם אבי לאמר אם לא אביאנו אליך וחסאתי לאבי כל הימים: ועתה ישב נא עבדך תחת הנער עבד לאדני והנער יעל עם אחיו" (מד, לב-לג). זהו מהלך התשובה השלישי והמשמעותי ביותר. המשימה הצליחה, הם יילחמו עד הסוף כדי להשיב את האח ואולי גם אותי! ולכן:

ולא יכל יוסף להתאפק לכל הנצבים עליו ויקרא הוציאו כל איש מעלי ולא עמד איש אתו בהתודע יוסף אל אחיו: ויתן את קלו בבכי וישמעו מצרים וישמע בית פרעה: ויאמר יוסף אל אחיו אני יוסף העוד אבי חי ולא יכלו אחיו לענות אתו כי נבהלו מפניו: ויאמר יוסף אל אחיו גשו נא אלי ויגשו ויאמר אני יוסף אחיכם אשר מכרתם אתי מצרימה (מה, א-ד).

12. **"ויתן להם צדה לדרך לכלם נתן לאיש חלפות שמלת ולבנימן נתן שלש מאות כסף וחמש חלפת שמלת" (מה, כא)**

לא ברורה מטרת הנותנה המועדפת לבנימן. הרי כי טוב טוען שנותנה זו באה כנותנה גמורה ללא כל רמז למכירה, והנותנה לבנימן הייתה פי חמש "כיון שעלה שוב לא ירד"⁴⁵. לנו נראה שיוסף מבקש שהתשובה תהיה שלמה. הוא רוצה לראות כיצד האחים מגיבים כלפי אפליית אח גם מתוך מצב של רווחה ולא רק מתוך מצב של מצוקה כפי שעשו קודם, והם אכן לא עסוקים כלל בשאלה זו והלקח הצליח. לכן מודיע להם יוסף: "ועתה אל תעצבו ואל יחר בעיניכם כי מכרתם אתי הנה כי למחיה שלחני אלקים לפניכם" (מה, ה). על פי דרכנו מובנת גם בקשתם של האחים שיוסף יחזור על הצהרה זו ועל התחייבותו שלא ינקום בהם גם אחרי מותו של יעקב, שהרי לא הרי הצהרה מתוך מצב של התרגשות כהצהרה מתוך מצב מפוקח. האחים מבקשים:

ויראו אחי יוסף כי מת אביהם ויאמרו לו ישטמנו יוסף והשב ישיב לנו את כל הרעה אשר גמלנו אתו: ויצוו אל יוסף לאמר אביך צוה לפני מותו לאמר: כה תאמרו ליוסף אנא שא נא פשע אחיך וחסאתם כי רעה גמלך

ועתה שא נא לפשע עבדי אלקי אביך ויבך יוסף בדברים אליו: וילכו גם אחיו ויפלו לפניו ויאמרו הננו לך לעבדים (ג, טו-יח). ויוסף, כנאמן לדרכו הלא נקמנית, שב ומכריז: "ויאמר אלהם יוסף אל תיראו כי התחת אלקים אני: ואתם חשבתם עלי רעה אלקים חשבה לטבה למען עשה כיום הזה להחית עם רב" (ג, יט-כ).

ג. רחמנותו של יוסף

יוסף עצמו שוזר בהתנהגותו רמזים רבים לכך שהוא יוסף, כך שלא רק שנקמה אין כאן, אלא אפילו מהלך התשובה הכפוי והקשה הוא ב"שמאל דוחה וימין מקרבת", ונבהיר את הדברים:

הפגישה עם האחים: על פי הכתוב יוסף "הוא המשביר לכל עם הארץ" (מב, ו). כלומר המזרח התיכון כולו, על מיליוני תושביו נתון ברעב, והוא מנהל את מערכת ההזנה של כל המרחב. השאלה המתעוררת היא מה עושה ראש התכנית בפתחה של מצרים, ויש לו עוד פנאי להתעסק בשאלות אישיות לחבורת קונים ממדינת החסות הכנענית? הר' צבע בעל "צרור המור"⁴⁶ מרחיב את השאלה ואומר, שהאחים תוהים מדוע שאלם כל כך הרבה שאלות, מה שלא שאל את האחרים? חזקוני וספורנו ניסו לתרץ בדרך הפשט שיש הבדל בין משביר ובין שליט, ומשביר בניגוד לשליט יורד אל העם, אך הדברים דחוקים.⁴⁷ לפי חז"ל⁴⁸ היה הדבר מכוון, כי יוסף אכן המתין לאחיו ועשה כל מאמץ לתפסם כשיגיעו, אך אנו בדרך הפשט הלכנו.

הזמנת האחים לאכול: קודם תלינו את סיבת ההזמנה ברצונו של יוסף להשיבם ל"אכילה על הדם" כפי שהיתה בעת המכירה, אך מבחינה הגיונית, גם

46 יוסף אלנקווה (מהדיר), צרור המור לר' אברהם צבע: חלק א: בראשית שמות, ירושלים תשנ"ה, עמ' ריז.

47 וראו רד"ק ורמב"ן.

48 אמר רבי יהודה בר סימון: אף יוסף יודע היה שאחיו יורדין למצרים לשבר אוכל. מה עשה? הושיב שומרים על כל הפתחים ואמר להם: ראו כל מי שנכנס לשבור אוכל, כתבו שמו ושם אביו. לערב הביאו פתקים ועשו כך. כיון שבאו בני יעקב, כל אחד ואחד נכנס בשער שלו וכתבו את שמותם. לערב הביאו לו הפתקים, זה קורא ראובן בן יעקב, ואחד קורא שמעון בן יעקב, ואחד לוי, וכן השוערים כל אחד שלו. מיד אמר להם יוסף: סתמו את האוצרות ופתחו אוצר אחד ונתן שמותם לבעל האוצר ואמר לו: ראה, כשיבואו האנשים אלו לידך תפוש אותם ושגר אותם. לפני עברו שלשת ימים ולא באו, מיד נטל יוסף שבעים גבורים מבית המלך ושגר בשבילם לבקש אותם בשוק. הלכו ומצאו אותם בשוק של זונות. ומה טיבן בשוק של זונות? אלא אמרו: אחינו יוסף יפה תואר ויפה מראה, שמא בקובא הוא, ותפשו אותן (בראשית רבה צא, ו).

מהלך זה כקודמו אינו ברור: מדוע שמתוך מיליוני הבאים, יוזמנו דווקא האחים לאכול עם המשנה למלך?

הברכה לבנימין: "אלקים יחנך בני" (מג, כט). מדוע זכה דווקא בנימין לברכה? מיהו המברך ומהן סגולותיו? ומה עושה שוב שם אלקים בפי רשע זה?
השימוש בשם ה': כבר כששחררם יוסף קודם לכן מן המשמר הוא אומר: "את האלקים אני ירא" (מב, יח). גם בברכת בנימין הוא השתמש בשם ה', וגם האיש אשר על הבית תולה בה' את מציאת הכסף בשקים (מג, כג), ומה קורה פה?

ידיעותיו של יוסף את סדר הילודה של האחים: יוסף הושיבם "הבכר כבכרתו והצעיר כצערתו" (מג, לג), ומנין לו?⁴⁹

עיסוקו הבלתי פוסק באב: "ויאמר⁵⁰ שלום לכם אל תיראו [...] אביכם נתן לכם מטמון באמתחתיכם" (מג, כג); "וישאל להם לשלום ויאמר השלום אביכם הזקן אשר אמרתם העודנו חי" (מג, כז); "ואתם עלו לשלום אל אביכם" (מד, ז). נוסף על כך על פי הצהרתם (מג, ז; מד, יט) יוסף הוא זה ששאל ראשון על האב.⁵¹ ומה למשנה למלך מצרים ולאב הזקן?

התעניינותו המוגברת של יוסף בבנימין: "כי אם בבוא אחיכם הקטן הנה" (מב, טו); "שלחו מכם אחד ויקח את אחיכם" (מב, טז); "ואת אחיכם הקטן תביאו אלי ויאמנו דבריכם ולא תמותו" (מב, כ); "וירא את בנימין אחיו בן אמו

49 חז"ל ענו על כך בדרכם: "נטל את הגביע והיה עושה עצמו כמערים ומריח בגביע. אמר: יהודה שהוא מלך, יושב בראש. ראובן שהוא בכור, ישב שני לו, וכן כולן" (בראשית רבה צב, ה). אך אנו לא בדרך המדרש הלכנו.

50 על פי פשט הכתוב אומר זאת האיש אשר על הבית, אולם דבר זה מפליא לכשעצמו: מה לו ולהתעניינות של יוסף בנוגע לאביהם? ייתכן לומר, שיוסף חש שרמזיו מתחילים להתגלות והוא משתמש בדמות משנית שמדברת באותה שפה כדי "לנקות עצמו" ולהימנע מחשיפה. על תפקיד הדמות המשנית בעלילה ראו אוריאל סימון, "הדמויות המשניות בסיפור המקרא" בתוך: קריאה ספרותית במקרא: סיפורי נביאים, ירושלים-רמת גן תשנ"ז, עמ' 317-324. האומר שם: "הדמויות המשניות הן הנותנות בידינו לעיתים קרובות את המפתח לבשורתו של הסיפור. שכן מעבר לתפקידה של הדמות המשנית בקידום עלילת הסיפור [...], יש לה תפקיד הבעתי מובהק באפיון עקיף של הדמות הראשית ובהערכה מובלעת של מעשיה" (עמ' 324), בדיוק כפי שקבענו כאן. לפי חז"ל היה זה מנשה (כך משתמע מהתנחומא, מקץ ו), כך שהשאלה אינה קיימת.

51 בכך עוסק מאמרו של סמט (אלחנן סמט), "נאום יהודה ואפשרות הרשומון בסיפור המקראי", בתוך: עיונים בפרשות השבוע: סדרה א, ירושלים תשס"ב, עמ' 128-142. היכן נעלמה שאלה זו בסיפור האירוע המקורי?

ויאמר הזה אחיכם הקטן אשר אמרתם אליי" (מג, כט). על שאלות אלה מוסיף הרב נבנצאל עוד שאלות:⁵²

ויבאו אחי יוסף וישתחו לו אפים ארצה (מב, ו): גם אם נחשדו האחים בריגול, לא כל כך מהר מובאים הנחשדים אל המשנה למלך.

ויאמר אלהם יוסף ביום השלישי זאת עשו וחיו את האלקים אני ירא: אם כנים אתם אחיכם אחד יאסר בבית משמרכם ואתם לכו הביאו שבר רעבון בתיכם (מב, יח-יט): ואם חשודים הם, מדוע שחררם כל כך מהר לחזור ולדאוג לרעב בית-אביהם?

מהי הסיבה לרמזים אלה?

סבירות רבה יש לכך שיוסף התמים, זה אשר דמות דיוקנו של אביו ניבטת אליו,⁵³ מתקשה מאוד בהובלת המהלך.⁵⁴ געגועיו אל אביו ואל אחיו, השנים הרבות בנכר ובתרבות המצרית, ידיעתו האמתית בגדלות מעלתם של אחיו, כל אלה הקשו עליו מאד, ומכאן אי שלמותו בהכאתם כפי שהוכחה. והוסיף בנידון הרב אלחנן סמט:⁵⁵ בעצם יהודה כן חש בדבר.⁵⁶ ראייה לכך היא נאומו האחרון והאמיץ שהוביל להתגלותו של יוסף. בנאום זה משנה יהודה פרטים, מחסיר חלק ומוסיף אף פרטים שלא היו קודם. גישתו היא גם מאד רגשית,⁵⁷ כל אלה גרמו ליוסף להתגלות בסופו של דבר. כל אדם, במצב הקריטי שבו נמצאו האחים באותה שעה, לא יכול היה לעמוד ולשאת נאום מתוחכם, אמיץ ורגיש כל כך. תחושת אמת הייתה ליהודה שמשוהו אחר קורה כאן, והוא פעל על פי תחושתו וניצח.

52 רוב הוספותיו מתייחסות למדרשים שאין אנו הולכים כאן בדרכם, ולכן הוספנו כאן רק תמיהותיו הנוגעות בפשט. ראו "צפנת פענח או יוסף" בתוך: יוסף אליהו (עורך), שיחות לספר בראשית, ירושלים תשמ"ט, עמ' שט-שטז (בעיקר עמ' שי-שג).

53 כמאמר התנחומא (וישב ט) התולה בכך את מקור הכוח שהיה בידיו כדי לעמוד למול פיתויה של אשת פוטיפר.

54 וכדרכו של המדרש: "ויסוב מעליהם" וגומר (בראשית מב, כד). מיד ירד המלאך ונראו ליוסף בדמות איש, והיה אומר לו: על אלו אתה מרחם, אין אתה יודע כמה צרות עשו בך: שהשליכו אותך לבור, ומכרו אותך ארבעה פעמים; התחיל מקטרג ואומר לפני יוסף, מיד ויתנכר אליהם" (אגדת בראשית (בובר) פרק עג, א ד"ה "ואל שדי").

55 סמט (לעיל הערה 51), עמ' 141-142.

56 לדעת הרב נבנצאל (לעיל הערה 52), האחים לא חשו בכך ולכן קוראת הגמרא (תענית ט ע"א) עליהם: "אולת אדם תסלף דרכו" (משלי יט, ג).

57 ניתוח מדוקדק של מהלכו המבריק של יהודה עשה נתן קלאוס, "נאום יהודה ורקעו (בראשית מד 18-34)", על הפרק 14 (תשנ"ח), עמ' 56-82.

ד. סיכום

במחקר הספרות המודרני⁵⁸ נוטים לפרש את התנהגותו של יוסף, לפחות בתחילה, כנקמנות הבאה לעשות לאחיו מבחן באמצעות איומים והתעללות, ראייה לכך הן המלים "בזאת תבחנו" (מב, טו).⁵⁹ אולם לא זו דרכו, ואומר זאת בפרוש הזוהר :

ויוסף דהוה ידע אורייתא, ואחוי נפלו בידיה אמאי גלגל עלייהו כל גלגולא דא והא איהו ידע אורייתא דאוליף ליה אבוי? אלא ח"ו דיוסף גלגל עלייהו גלגולין לנקמא מנייהו, אלא כל דא לא עבד אלא לאייתאה לאחיה בנימן לגביה דתיאובתיה הוה לגביה, ואיהו לא שבק לאחוי למנפל דהא כתיב "ויצו יוסף וימלאו את כליהם בר" וגו'. וכל דא בגין דלא ינפלו (בראשית דף קצט ע"א).

בעקבות הזוהר, באו פרשנינו מגורשי ספרד, בעל העקידה והאברבנאל, ובמבט מעמיק הנובע מלב יהודי שחוה רדיפות,⁶⁰ חשפו בפנינו שאין כל נקמנות בסיפור. יש אהבה שצריכה בתחילה להיות מוסתרת, וכשהזדככה הנפש החוטאת נחשפה האמת, הן האנושיות הן האלוקית, ואת זאת רצינו להציג.

לסיום נציג פן נוסף במהלכו של יוסף, כפי שהציגו רש"ר הירש האמון על הצגת המשמעות של הדברים:⁶¹

גם אילו הוחזר אל משפחתו מבחינה חיצונית, הוא היה אבוד ממשפחתו ומשפחתו אבודה ממנו. לא היה זה אלא טבעי שהיה בלבו על אחיו שזכר את קשיות לבם בהתחננו אליהם ולא שמעו [...] זכרון זה יוכל להימחות

58 למשל צבי אדר המכנה את כל המהלך נקמנות והתעללות, אם כי מודה שהמטרה היתה הזדככות, ראו: ספר בראשית: מבוא לעולם המקרא, תל אביב תשכ"ז, עמ' 108-112. ראו גם מאיר שטרנברג (Meir Sternberg, *The Poetics of Biblical Narrative*, Bloomington 1985, pp. 285-308); אלטר (לעיל הערה 16), עמ' 164-177.

59 אהוביה (לעיל הערה 3), עמ' 272.

60 בעל העקידה גורש מספרד (על תולדותיו ראו: שרה הלר-וילנסקי, ר' יצחק עראמה ומשנתו הפילוסופית, ירושלים ותל אביב תשט"ז, עמ' 26-28. גם גורלו של דון יצחק לא היה שונה. הוא ברח מפורטוגל ב-1482 ומספרד ב-1492, יותר מאוחר גם ברח מנפולי וממונופלי. ראו עליו: בן-ציון נתניהו, דון יצחק אברבנאל, ירושלים-תל אביב תשס"ה, עמ' 43-50, 74-81, 88-104.

61 וכך הסביר הרב מרדכי ברויאר ("פירוש רבי שמשון רפאל הירש לתורה", מחניים 4 [תשנ"ג], עמ' 348-359): "הפשט היה בעיניו טפל ואילו המשמעות היתה עיקר. הוא לא ביקש לדעת רק מה כתוב כאן אלא הוא שאל גם למה הוא כתוב, מה הוא מוסיף לנשמה, כיצד הוא מחנך את האישיות, במה הוא מחשל את האופי ומקרב את האדם אל בוראו?" (עמ' 350). ומאחר שזה בדיוק מה שניסינו לעשות במאמר זה, בחרנו לסיים בדבריו אלה.

מלבו רק כשיוכח כי אכן השתנו בתכלית. היה זה אפוא הכרח גמור להעמיד אותם במבחן אם עוד פעם יהיו מסוגלים הפעם מתוך סיבות מציאותיות בהחלט לנתק בן מאביו [...] וזה היה נחוץ לנפש יוסף. רק כשיעמדו בו, יוכל להעביר מלבו את שארית המרירות (מב, ט).⁶²

62 רבי שמשון (בן) רפאל הירש, בראשית (תרגום: מרדכי ברויאר בן שמשון, ערך: מרדכי ברויאר בן יצחק), ירושלים 1996–2002.